

רבי ישמעאל - שהיה סמוך לארץ אדום- צביקה פלג

"הרוצה שיחכים ידרים" (בבלי, בבא בתרא כ"ה ע"ב). האם בתקופת המשנה והתלמוד היה קיים מרכז חכמה בדרום הר חברון?

במקורות חז"ל נזכרים ביטויים רבים המתייחסים לחכמים שחיו ופעלו בדרום. כך נזכרים הביטויים 'רבותינו שבדרום', 'זקני הדרום', וביטויים נוספים. נראה שהגדרת "חכמי הדרום" בדברי חז"ל כוללת את כל החכמים שפעלו מקו לוד, אמעוס ובני ברק דרומה. בבואנו לבחון מיהם החכמים שפעלו בדרום הר חברון, ידוע לנו רק על רבי ישמעאל ובית מדרשו שהיה בכפר עזיז ובו נעסוק להלן.

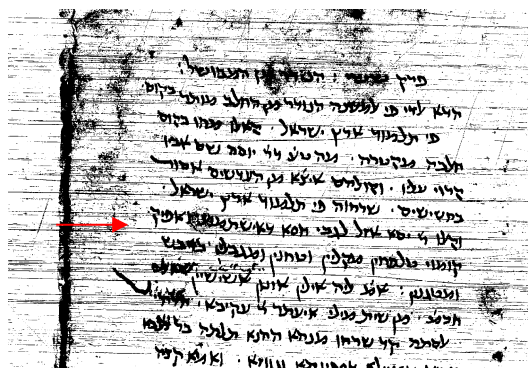
עם זאת ידוע לנו מן הממצא הארכיאולוגי ומן הסקרים שבוצעו בשטח, על ישובים יהודיים גדולים מתקופת המשנה והתלמוד. האם לא היו כאן בתי מדרש? האם לא נשאלו כאן שאלות? האם לא היו כאן חכמים שדנו בתורה והעלו סברות? או שמא הריחוק ממרכזי התורה הגדולים וממרכזי עריכת ספרות חכמים שבשפלת יהודה ובגליל, היא שגרמה להיעדרותם של ישובי דרום הר חברון והחכמים שפעלו בהם מספרות חז"ל הרחבה?

רמז לחכם נוסף שפעל בדרום הר חברון, בכפר אשתמוע, השתמר בנוסח לא מוכר של הירושלמי המופיע בספר המפתח לרבינו ניסים שנמצא בגניזה בקהיר. הנוסח בדפוס הירושלמי שבידינו כולל את הקטע המובא כאן בהשמטת איזכור המקום "אשתמוע", המופיע רק בנוסח ספר המפתח:

"רבי יסא הלך אצל חסא מאשתמוע והוציא זה לפניו עדשים קליות וטחונות

ומגובלות בדבש ומטוגנות. אמר לו אלה הן אשישין שעלהם דברו חכמים"

(ירושלמי, נדרים פ"ו ה"ו, דף מ' ע"א)

צילום הדף שנמצא בגניזה בקהיר ובו האיזכור היחיד של אשתמוע במקורות התלמודיים.

סימונו באוניברסיטת קימברידג': 4 Ts 10 f

האם ניתן ללמוד מכאן על מקרים נוספים של חכמים שחיו בישובי האזור ואיזכורם נעלם מהמקורות כפי שנערכו והגיעו אלינו? אין בידנו לתת תשובה לשאלה זו, אך כאמור ידוע לנו על חכם אחד חשוב ומוכר – רבי ישמעאל, שחי ופעל בכפר עזיז שבדרום הר חברון.

רבי ישמעאל חי בדור השלישי של התנאים והיה חברו ובר מחלוקתו של רבי עקיבא. סתם רבי ישמעאל במקורות, הוא רבי ישמעאל בו אנו עוסקים. מדרש ההלכה העיקרי על ספר שמות – המכילתא – נכתב בבית מדרשו של רבי ישמעאל ונקרא על שמו 'מכילתא דרבי ישמעאל'. בספרות התלמודית נזכרות הלכות רבות משמו של בית מדרשו של רבי ישמעאל "דבי רבי ישמעאל" ופעמים רבות הדברים מובאים כנגד בית מדרש גדול אחר באותה תקופה "דבי רבי עקיבא". רבי עקיבא דרש את התורה בדרך של "ריבוי ומיעוט" ואילו רבי ישמעאל דרש את התורה בדרך של "כלל ופרט". דרכו של רבי עקיבא היא דרישת כל תג ותג שבתורה ואף כתרי אותיות, עד שאפילו משה רבינו לא הבין את דרשותיו (בבלי, מנחות כט ע"ב). לעומתו נקט רבי ישמעאל בגישה האומרת "דברה תורה כלשון בני אדם" (בבלי, סנהדרין צ' ע"ב).

מקומו של רבי ישמעאל - כפר עזיז

מקומו של רבי ישמעאל היה בכפר עזיז המזוהה כיום עם חרבת עזיז בדרומה של העיירה יטא שבדרום הר חברון:

"מעשה שהלך רבי יהושע אצל רבי ישמעאל לכפר עזיז והראהו גפן מודלה על מקצת תאנה. אמר לו מה אני להביא זרע אל תחת המותר? אמר לו מותר"

(משנה, כלאים ו' ד')

במעשה זה באה לידי ביטוי המציאות החקלאית שבה חי רבי ישמעאל, הכוללת גידולי גפנים ותאנים ובסמוך להם גידולי זרעים שונים.

ביטוי נוסף להיותו של רבי ישמעאל תושב 'דרומא' ולהיכרותו והבנתו את המציאות החקלאית של האזור, ניתן לראות במפורש, בהלכה המובאת במשנה אחרת

"המשרה את אשתו על ידי שליש לא יפחות לה משני קבין חיטין או מארבעה קבין שעורים. אמר רבי יוסי לא פסק לה שעורים אלא רבי ישמעאל שהיה סמוך לארץ אדום"

(משנה, כתובות ה' ח'):

משנה זו עוסקת באדם המעביר על ידי צד שלישי מזונות לאשתו. המשנה מציינת את סוג התבואה ואת הכמות לה מחוייב הבעל במקרה כזה. רבי יוסי מציע כי האפשרות למתן מזונות בשעורים ולא בחיטים, נאמרה על ידי רבי ישמעאל והיא נובעת מהיותו של רבי ישמעאל תושב הדרום. ואכן כפר עזיז שוכן ב'ספר המדבר' והמרחבים החקלאיים שלו משתרעים עד גבול מדבר יהודה במזרח, ועד צפון הנגב בדרום.

באזורים אלה כמות המשקעים השנתית היא כ- 300 מ"מ, כמות שאינה מתאימה לגידול חיטים אך בהחלט מספיקה לגידול שעורים.

רוח וגשם – תורה ועבודה

מחלוקת המובאת בתלמוד מדגישה את דרכו של רבי ישמעאל המשלב חיי מעשה עם תלמוד תורה, אל מול שיטתו של רבי שמעון בר יוחאי תלמידו של רבי עקיבא, הגורס כי על האדם לעסוק בתלמוד תורה בלבד. יתכן שגישתו של רבי ישמעאל לעניין זה נובעת גם היא, מסביבתו החברתית-תרבותית הצומחת על הרקע החקלאי המובהק של דרום הר חברון.

"תנו רבנן 'ואספת דגנך' (דברים י"א), מה תלמוד לומר? לפי שנאמר 'לא ימוש ספר התורה הזה מפיו' (יהושע א'), יכול דברים ככתבן? תלמוד לומר 'ואספת דגנך' – הנהג בהן מנהג דרך ארץ, דברי רבי ישמעאל. רבי שמעון בר יוחאי אומר: אפשר אדם חורש בשעת חרישה, וזורע בשעת זריעה, וקוצר בשעת קצירה, ודש בשעת דישה, וזורע בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה? אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום, מלאכתן נעשית על ידי אחרים, שנאמר: 'ועמדו זרים ורעו את צאנכם' (ישעיהו ס"א), ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום, מלאכתן נעשית על ידי עצמן, שנאמר: 'ואספת דגנך'... אמר אביי: הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידן, כרבי שמעון בר יוחאי ולא עלתה בידן"

(בבלי, ברכות לה ע"ב)

יופי חיצוני וחכמה פנימית

על רבי ישמעאל מסופר כי בילדותו, בימים שלאחר חורבן הבית, היה נתון בשבי ברומא: "מעשה ברבי יהושע בן חנניה שהלך לכרך גדול שברומי. אמרו לו: תינוק אחד יש בבית האסורין בקלון. הלך שם, ראה תינוק אחד יפה עינים טוב רואי וקווצתיו סדורות לו, עומד בקלון. עמד על פתחו לבדקו וקרא עליו הפסוק הזה: 'מי נתן למשיסה יעקב וישראל לבוזזים?' (ישעיהו מ"ב) ענה התינוק אחריו: 'הלא זה ה' חטאנו לו ולא אבו בדרכיו הלך ולא שמעו בתורתו'. (המשך הפסוק בישעיהו) כיוון ששמע רבי יהושע קרא עליו: 'בני ציון היקרים המסולאים בפז' (איכה ד') וזלגו עיניו דמעות ואמר: מעיד אני שמים וארץ שמובטח אני בזה שמורה הוראה בישראל והעבודה שאיני זו מכאן עד שאפדנו בכל ממון שיפסקו עליו. אמרו: לא זו משם עד שפדאו בממון הרבה. ולא היו ימים מועטים עד שהורה הוראה בישראל ומנו? [=ומיהו אותו ילד?] ר' ישמעאל בן אלישע".

(איכה רבה פרשה ד')

הסיפור פותח ביופיו המרשים של רבי ישמעאל: "יפה עינים טוב רואי וקווצתיו סדורות לו", שמשך את תשומת ליבו של רבי יהושע. עם זאת רבי יהושע מחליט לבדוק את תכונותיו הפנימיות של הילד. רק

משהוא מתרשם מחכמתו, הוא מקבל עליו לפדותו מידי הרומאים. דרכו זו של רבי יהושע מתאימה מאוד לסיפור על פגישתו עם בת הקיסר:

"אמרה ביתו של הקיסר לרבי יהושע בן חנניה: איך אתה בעל חכמה מפוארת ואתה כל כך מכוער? ענה רבי יהושע: גם אביך שומר את היין בכלי חרס. אמרה לו: ואיך נשמור את היין? אמר לה: חשובים ומכובדים כמוכם צריכים לשמור את היין בכלי זהב וכסף. הלכה ואמרה לאביה לעשות כך והיין החמיץ. אמר הקיסר לביתו: מי אמר לך לעשות זאת? אמרה לו: רבי יהושע בן חנניה..."
(בבלי, תענית ז' ע"א)

רבי יהושע סובר כי היופי החיצוני אין לו משמעות. ההתייחסות ליופי צריכה להיות בהתאם לביטוי "אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו" (משנה אבות ד' כ').

את יחסו של רבי ישמעאל ליופי ופאר, ניתן אולי ללמוד מדבריו, המובאים אמנם בהקשר של קיום המצוות בהידור:

"חייב אדם לעשות ציצית נאה ומזוזה נאה ולכתוב לו ספר תורה נאה, בדיו נאה, בקולמוס נאה, ובלבלרין נאין, ובקלפין נאין, ועורות צבועין, ויעטפנו בשיראים נאין, שנאמר זה אלי ואנוהו, עשה לפניו מצוות נאות כדברי רבי ישמעאל".
(מסכת סופרים פ"ג ה"ז)
וראה גם מכילתא דרבי ישמעאל, בשלח פרשת השירה, פרשה ג')

התייחסות נוספת של רבי ישמעאל לנושא היופי מובאת בתלמוד הבבלי, שם מסופר על אדם שנדר לא להנות מאשה בשל היותה מכוערת. הכניסו אותה לביתו של רבי ישמעאל וייפו אותה.

"אמר לו רבי ישמעאל: בני מזו נדרת? אמר לו לאו. והתירה רבי ישמעאל. באותה שעה בכה רבי ישמעאל ואמר: בנות ישראל נאות הן אלא שהעניות מנוולתן. וכשמת רבי ישמעאל היו בנות ישראל נושאות קינה ואומרות: בנות ישראל על רבי ישמעאל בכינה..."
(בבלי, נדרים סו ע"א)

אפשר כי יחסו של רבי ישמעאל ליופי ולפאר שונה משל רבי יהושע, בשל רקע החיים השונה של שניהם. מלבד הידוע על כיעורו של רבי יהושע על פי המסופר לעיל, אנו יודעים כי רבי יהושע חי בעוני גדול (בבלי, ברכות כ"ח ע"א). עוד ידוע לנו כי רבי יהושע היה לוי ושירת במקדש כמשורר. תפקיד המשוררים היה להביא את הרעיונות הרוחניים באמצעות השירה והמוזיקה לתודעת האדם. עבודתו זו של רבי יהושע במקדש וודאי חיזקה בו את ההתייחסות לרוחניות כמרכיב מרכזי בחיים, עד כדי ביטול החומריות והפיכתה לשולית וחסרת ערך. אפשר כי שילוב זה של תפיסת תפקיד המשורר, עם מציאות חיים של כיעור ודלות היווה רקע ליחסו של רבי יהושע לנושא היופי.

רבי ישמעאל לעומת זאת, היה "יפה עינים טוב רואי וקווצתיו סדורות לו". אנו יודעים גם כי רבי ישמעאל היה כהן, תפקיד הכרוך בעשייה פיזית במקדש, [אמנם בהיותו ילד בעת חורבן הבית נראה כי לא הספיק לשרת במקדש]. עוד עלינו לזכור את אותה חוויה מכוננת שהובאה לעיל ובה ניצל רבי ישמעאל, בזכות יופיו. אפשר כי על רקע מציאות חיים זו התגבשה תפיסתו החיובית של רבי ישמעאל לנושא היופי.

גוף ונפש

במדרש מובא מפי רבי ישמעאל, משל המדגיש את הקשר בין גוף לנפש:

"תני רבי ישמעאל, משל למלך שהיה לו פרדס והיה בו בכורות [=תאנים] נאות והושיב בו המלך שומרים, אחד חיגר ואחד סומא, ואמר להן היזהרו על בכורות הנאות האלו. לימים אמר חיגר לסומא: בכורות נאות אני רואה בפרדס. אמר לו סומא: הבא ונאכל. אמר לו חיגר: וכי יכולני להלך? אמר סומא וכי רואה אני? רכב חיגר על גבי סומא ואכלו את הבכורות והלכו וישבו להם איש במקומו. לימים נכנס המלך באותו הפרדס, אמר להן: היכן הם הבכורות הנאות? אמר לו סומא: אדוני המלך וכי רואה אני? אמר לו חיגר אדוני המלך וכי יכול אני להלך? אותו המלך שהיה פיקח מה עשה להן? הרכיב חיגר על גבי סומא והתחילו מהלכין. אמר להן: כך עשיתם ואכלתם את הבכורות. כך לעתיד לבוא הקב"ה אומר לנפש מפני מה חטאת לפני? אמר לפניו רבון העולמים אני לא חטאתי, הגוף הוא שחטא... אומר לגוף מפני מה חטאת לפני? אמר לפניו ריבון העולמים אני לא חטאתי, נשמה היא שחטאה... מה הקב"ה עושה להן? מביא נשמה וזורקה בגוף ודן שניהם כאחד" (ויקרא רבה פרשה ד')

על פי דרכנו נאמר כי גם משל זה והנמשל, מתאימים לשיטתו של רבי ישמעאל, בחיבור חומר ורוח, פנימיות וחיצוניות, יופי וחכמה, מבלי לבטל את הצדדים החומריים והחיצוניים לכאורה.

לסגירת המעגל נחזור למסופר במשנה כלאיים שהבאנו בתחילת דברנו:

"מעשה שהלך רבי יהושע אצל רבי ישמעאל לכפר עזיז והראהו גפן מודלה על מקצת תאנה".

על דרך המשל נאמר כי הראה לו רבי ישמעאל חיגר על גבי פיסח. פרי הגפן - היין - חשיבות רבה לו, אך הגפן אינה משתבחת בגזע חזק ונזקקת להדליה. נסמכת הגפן על התאנה, שגזעה חזק ונופה גבוה ומרשים, אך פריה חשוב הרבה פחות מפרי הגפן. לעיתים פרי התאנה אף מסמל דלות [ראה המסופר על גרוגרת דרבי צדוק (בבלי, גיטין נו ע"ב)].

על רקע זה אמר אולי רבי ישמעאל לרבי יהושע, ראה נא שיטתי, המחברת גוף ונפש.

לסיכום: ניתן לראות גישה כוללת של רבי ישמעאל, גישה הגורסת שילוב והשפעה הדדית בין יופי לחכמה, בין חיצוניות לפנימיות, בין חומר לרוח, ובין גוף לנפש.

כפי שהעידה המשנה במפורש לגבי פסיקת שעורים לאשה, דרכי החשיבה מושפעות ממקומו של אדם ומסביבתו החקלאית. האם היתה סביבת פעילותו של רבי ישמעאל – דרומא – מקור השפעה על שיטתו גם בתחומים בהם דנו במאמר זה?